LUND UNIVERSITY

Bornholms kirker i den ældre middelalder

Wienberg, Jes

Published in:
Bornholmske samlinger

1989

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Wienberg, J. (1989). Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Bornholmske samlinger*, 9-28.

Total number of authors:
1

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Bornholms kirker i den ældre middelalder

Af Jes Wienberg

Indledning

Bornholms romanske landkirker (fig. 1) spiller en central rolle i studiet af den ældre middelalders arkitektur og samfund. Det er især kirkernes befæstning og anvendelse som tilflugtssted eller pakhus, der har vakt interesse som materielle vidnesbyrd om udviklingen ved Østersøen, i en tid og et område hvor de skriftlige kilder er få eller tavse.

Øens »kirkeborge«, »forsvarskirker« eller »pakhuskirker« er således skiftende blevet en illustration til modsætningen mellem ærkebiskop Eskil og kongemagten, truslen fra sørøvere og hedenske vendere og til en tidlig bondehandel.

En skitse af Bornholm og dens kirkebyggeri i den ældre middelalder danner her udgangspunkt for en kritisk vurdering af de romanske kirkers datering og en nytolkning af de omstridte kirker som »magasinkirker« for ærkesædets feudale indtægter - befæstet både mod Østersøens hærgende hedninger og mod øens oprørske bønder.

Bornholm mellem konge og ærkebiskop

Bornholm blev kristnet i slutningen af 1000-årene og må ved samme tid være blevet en del af det danske rige.

Øen skulle i Knud den Helliges tid (1080-86) have haft 12 eller måske endog 20 kongegårde[1]. Hele Bornholm må have været krongods (»kongelev«) frem til 1149, da Svend Grathe ifølge Saxo overlod store dele af øen til ærkesædet i Lund, nemlig de 3 af øens 4 herreder - Hasle, Hænnings og Michlings herreder[2]. Ved samme tid blev Lilleborg opført som en kongelig rigsborg i øens centrale del, hvor den antagelig afløste den nærliggende Gamleborg, en tilflugtsborg med oprindelse i 800-årene[3].

Ærkesædet havde allerede del i indtægterne fra Bornholm i 1123, da ærkebiskop Asser kunne give 3 mark af »øskatten« til indvielsen af krypten i Lunds domkirke. Gaver af øskatten omtales også i 1145 og 1160'erne[4].

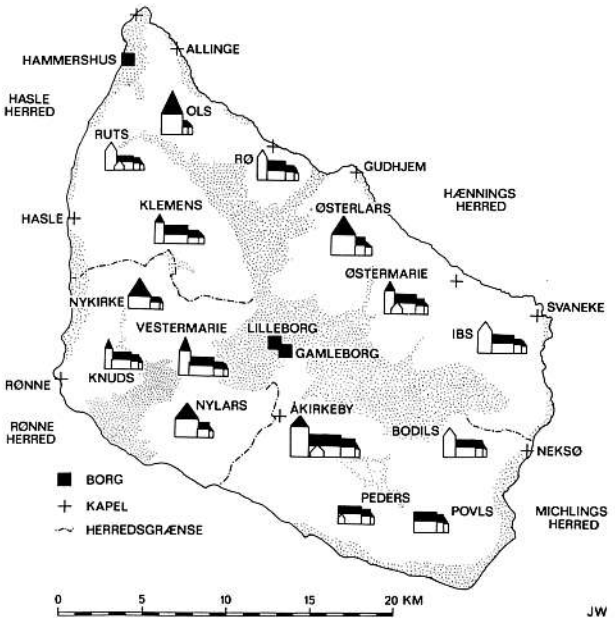

Fig. 1. Bornholm i middelalderen.

Valdemar den Store skulle efter bruddet med ærkebiskop Eskil i 1161 have aftvunget kirken ejendomme, som tidligere konger havde givet, men det vides ikke, hvilke det drejede sig om. I de første årtier af 1200-årene stadfæstede Valdemar Sejr ærkesædets besiddelse af de 3 herreder - »som det havde haft ukæret indtil da«. Formuleringen antyder her, at Bornholm *ikke* havde været omfattet af det nævnte indgreb[5].

Sålænge kongemagten behøvede kirkens ideologiske støtte, og sålænge kirken var afhængig af kongemagtens værn, kunne de to magter herske over Bornholm uden indbyrdes modsætninger, men da der udbrød strid ved midten af 1200-årene mellem kongen og den ambitiøse ærkebiskop Jakob Erlandsen, blev øen direkte inddraget. Ærkebispens broder Anders Erlandsen og fyrst Jaromar

Fig. 2. Marevad-stenen fra Klemensker sogn med indskriften »Ølak lod rejse denne sten efter sin fader Sasser, en velbyrdig bonde. Gud og sankt Mikkel hjælpe hans sjæl«. Stenen er nu opstillet ved Hasle kirke. Tegning af Magnus Petersen i Wimmer 1904-05.

af Rygen ødelagde således i 1259 kongens borg, antagelig Lilleborg, og lod omtrent 200 af hans mænd dræbe[6]. De ældste dele af borgen Hammershus anses for opførte her i midten af 1200-årene på initiativ af Jakob Erlandsen eller dennes broder som et støttepunkt mod kongemagten[7].

I striden mellem Erik Menved og ærkebiskop Jens Grand blev Bornholm atter indblandet. Kongen satte i 1295 som betingelse for at frigive den fængslede ærkebiskop, at denne opgav Hammershus med alle dens indtægter, men ved forliget i 1303 måtte kongen afgive Rønne herred som erstatning, og borgen forblev i ærkesædets besiddelse. Rønne herred var imidlertid pantsat, og først i 1327 kunne ærkebispen sætte sig i besiddelse af hele øen efter køb af Rønne herred og købstad for 1000 mark penge[8].

Kristning og kirkebyggeri

Adam af Bremen beretter om Dalby-bispen Eginos († 1072) omvendelse af befolkningen på øen »Holm«, der må være identisk med Bornholm: »De skal alle være blevet rørt til tårer over hans prædiken og have vist deres anger så stærkt, at de straks knuste deres afgudsbilleder og kappedes om at modtage dåben. Derpå kastede de deres skatte og alt, hvad de ejede, for fødderne af biskoppen og bad ham tage imod det. Han afviste det og bød dem i stedet bygge kirker for pengene, bespise dem, der led nød, og løskøbe krigsfanger, som der er mange af i de egne«[9].

Denne »fromme« skildring dækker over en magtpolitisk udvikling, hvor den danske kongemagt kan have fremmet missionen som led i annekteringen af den hidtil selvstændige ø.

Kors og kristne påkaldelser (fig. 2) på et flertal af øens 40 kendte runesten fra c. 1050-1100 vidner også om den nye tro i en tid, hvor man havde ophørt med at rejse runesten i resten af Danmark. Runestenene er sat af selvbevidste vikinger og storbønder, der kan have vundet hæder og rigdom ved tjeneste eller plyndringer i udlandet, og hvor enkelte havde positioner i hirden som »thegn« eller »dreng«. De hjembragte kristendommen fra deres rejser og kan have medvirket ved øens indlemmelse i det danske rige[10].

Kristningen blev gennemført i årtierne efter Eginos mission, hvor brugen af de gamle gravpladser ophørte[11]. Øen må da have fået et ældste sæt af kirker og være blevet inddelt i sogne. Kirkerne blev opført inde i landet centralt i bebyggelsen, hvor de mange kongsgårde kan tænkes at have bestemt placeringen. Og sognene blev mod dansk sædvane opkaldt efter kirkernes værnehelgener, der næsten alle genfindes i stiftsbyen Lund. Østerlars er således viet til domkirkens værnehelgen St. Laurentius[12]. De nye bebyggelsesnavne må afspejle en radikal ændring i

øens sociale struktur med kristendommens ankomst.

De ældste kirker af træ kendes endnu ikke, men de tydelige byggestop mellem opførelsen af koret og skibet i både Å kirke og Peders kirke antyder deres eksistens. Trækirkerne blev i 11-1200-årene afløst af 15 romanske stenkirker, hvor de fleste endnu er bevarede[13].

De romanske stenkirker

Byggematerialet i de 15 romanske stenkirker var overvejende rå og kløvet kamp med detaljer i silurkalk undtagen ved Peders og Povls kirker, der helt var opført i silurkalken.

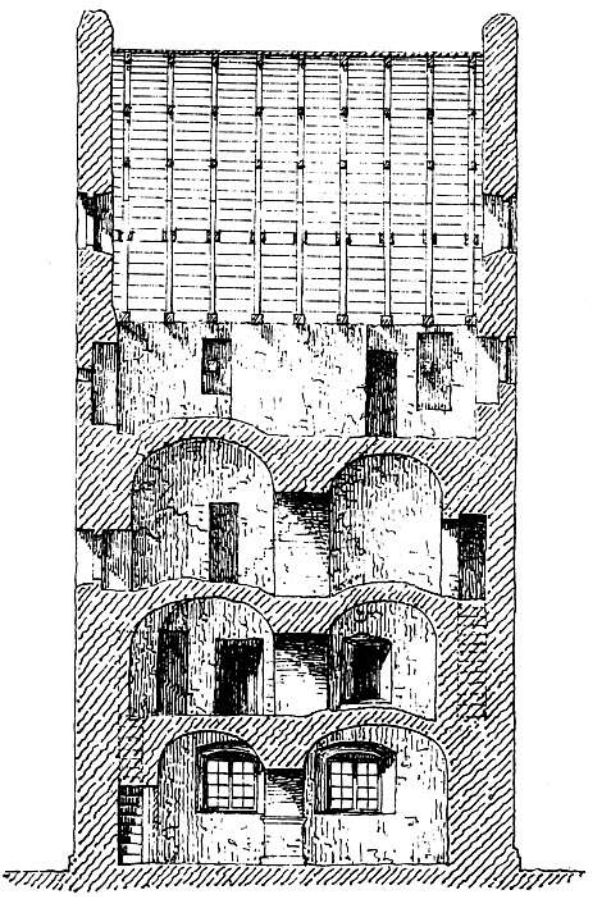

Fig. 4. Ibs kirkes vesttårn i tværsnit set fra øst. Skala ca. 1:200. Tegning i Holm 1878.

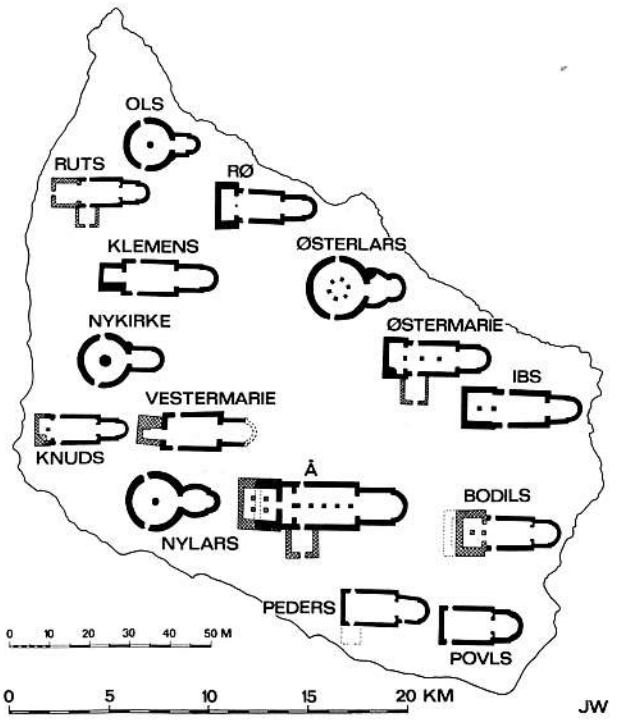

Fig. 3. Bornholm med grundplaner af de romanske landkirker. Romanske tilføjelser er skraverede. Tegnet efter Danmarks Kirker VII.

11 af kirkerne fik en traditionel »romansk« grundplan med apside, rektangulært kor og skib, mens 4 af kirkerne blev centralkirker med apside, afrundet eller kvadratisk kor og rundt skib (fig. 3).

Romanske vesttårne blev opført ved hele 9 af langhuskirkerne. Tårnene fik 3 eller 4 stokværk, hvoraf de 2 eller 3 blev hvælvet. Det velbevarede tårn ved Ibs kirke (fig. 4) er et illustrativt eksempel med sine 4 etager, der er hvælvet med undtagelse af det øverste. Tårnet er bredere end skibet og næsten kvadratisk i grundplan. To arkader åbner tårnrummet mod skibet, og smalle trapper forbinder de enkelte stokværk. Både det andet og tredje stokværk har en døråbning til det fri, mens det fjerde stokværk har haft 9 luger.

Tilsvarende døråbninger fandtes ved Bodils kirke, hvor fundamentrester afslører, at

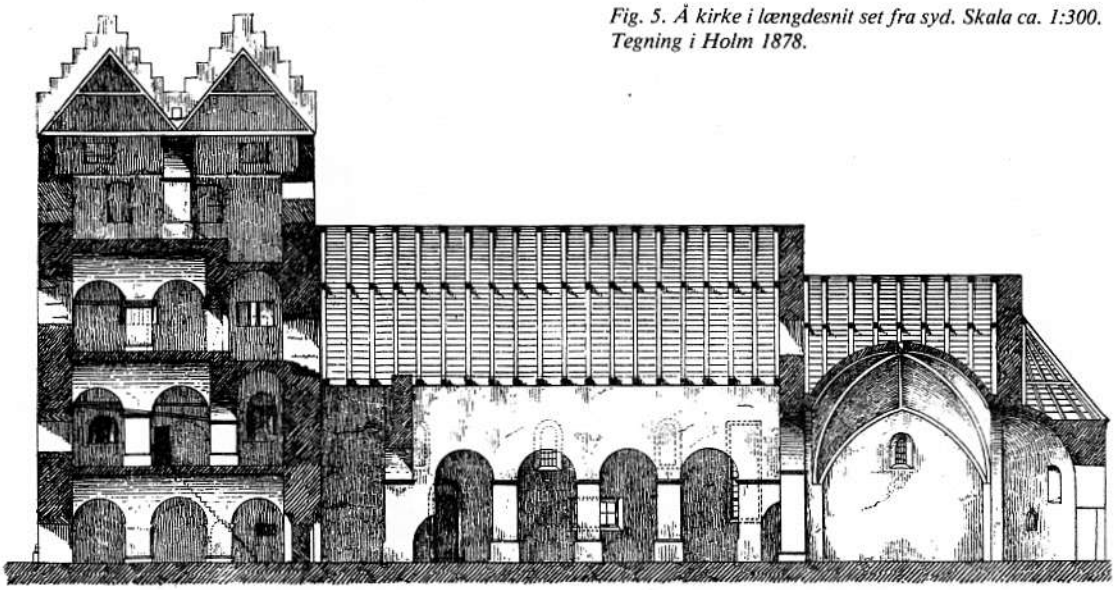

Fig. 5. Å kirke i længdesnit set fra syd. Skala ca. 1:300. Tegning i Holm 1878.

vesttårnet var planlagt betydeligt større, og ved Å kirkes mægtige tårn (fig. 5), der fremkom ved en udvidelse af et bredt vesttårn. Tidligere kan kirken have haft et rundt tårn, som det kendes ved flere skånske kirker. Skibet var delt på langs af en arkade, der antagelig har skullet bære tøndehvælv som i Østermarie kirke. En tværmur i skibets vestende indgik i øens eneste herskabstribune. Å kirke udmærkede sig også ved at være øens største kirke og ved sin fornemme gotlandske døbefont signeret »Mester Sighraf«[14].

De 4 rundkirker var præget af en funktionel tredeling af rundhuset - det nederste stokværk var indrettet som kirkerum, det andet stokværk er blevet tolket som et tilflugtsrum eller magasin, og det tredje og øverste stokværk var indrettet til forsvar.

Nylars kirke (fig. 6) kan her fremstå som eksempel, da den er opført i én støbning og tillige er velbevaret. To døre gav adgang til rundhuset, hvoraf den søndre kunne stænges med bomme. Kirkerummet er dækket af et ringformet tøndehvælv på en rund midtpille. En trappe i murlivet, der kunne spærres i selve løbet med en dørfløj og stængebom, leder fra koret op til rundhusets mellemstokværk. Det lave rum dækkes af et hvælv som i skibet. Oprindeligt havde rummet 3 smalle lyssprækker, en dør eller luge til det fri over nordportalen og en unik skakt, der førte gennem gulvet til kirkerummet nær sydportalen. Skakten var enten et »skoldehul« eller for ophejsning af varer. Det tredje stokværk vidner klart om kirkens befæstning med sin åbne skyttegang udadtil begrænset af et kreneleret brystværn.

Tredelingen af rundhuset og åbningen i det andet stokværk genfindes i de øvrige rundkirker med mindre variationer. I Østerlars er hvælvet i mellemstokværket og hele det øverste stokværk en romansk tilføjelse. Midtpillen er erstattet af en hul murcylinder, der kan have båret et lille tårn over rundhuset, og kirken havde oprindeligt en forsvarsetage over koret. I Ols fandtes oprindeligt et skille af træ mellem det andet og tredje stokværk. Det tredje stokværk har her 9 store luger, mens et forsvundet hængegalleri og brystværn udgjorde kirkens befæstning. Nykirkes andet stokværk blev derimod aldrig overhvælvet eller påbygget, mens rund-

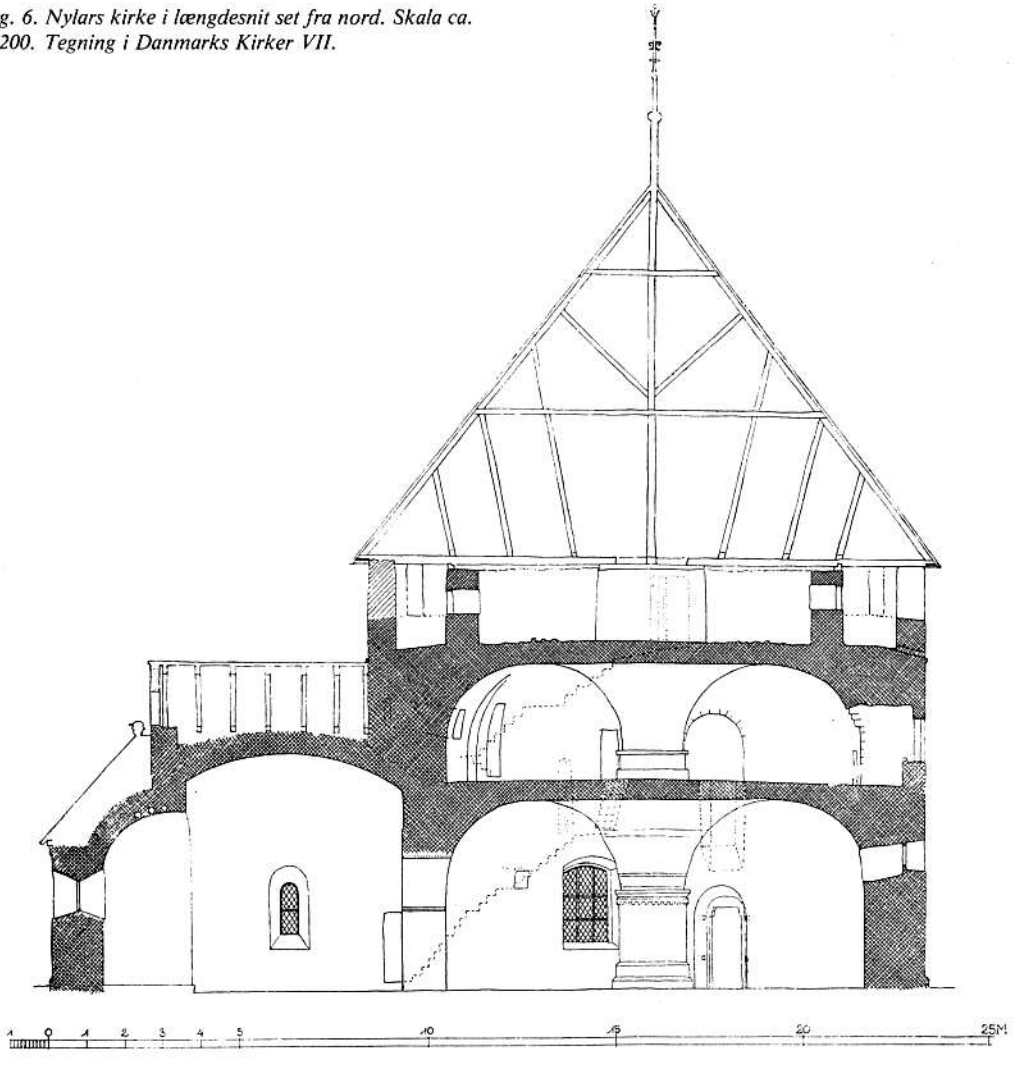

Fig. 6. Nylars kirke i længdesnit set fra nord. Skala ca. 1:200. Tegning i Danmarks Kirker VII.

huset kan have været kronet af et brystværn.

De karakteristiske kegleformede tagkonstruktioner er antagelig tilføjet allerede i middelalderen, efter at befæstningen var blevet overflødig, men det nøjere tidspunkt kendes ikke.

Romanske våbenhuse kendes fra Å kirke, Ruts, Østermarie og Peders kirke, men er nu kun bevaret ved førstnævnte kirke. Og ved 11 af kirkerne fandtes fritstående murede klokketårne, hvor de nedrevne tårne ved Å og Østermarie kirke er blevet anset for romanske.

Få ændringer blev foretaget i den yngre middelalder, hvor kapeller blev opført langs kysten, og Hammershus blev udbygget til en af Nordens største fæstninger. Enkelte kirker fik indbygget hvælv, våbenhuse blev tilføjet, og Peders kirke fik sit vesttårn. De 15 romanske landkirker stod således temmelig uforandrede frem til 1800-årenes sidste halvdel, da Vestermarie, Klemens og Rø kirker blev helt og Østermarie delvist nedrevet,

mens de øvrige kirker blev udsat for hårde restaureringer, om- og tilbygninger. Kirkerne er imidlertid velkendte fra ældre beskrivelser og opmålinger[15].

Stenkirkernes datering

Dateringen er et fundamentalt problem, når det bornholmske kirkebyggeri skal placeres i en historisk og samfundsmæssig udvikling. Flertallet af de romanske stenkirker må tilhøre tiden c. 1150-1250, men det er en meget bred ramme med tanke på de voldsomme forandringer ved Østersøen i dette tidsrum.

Forsøgene til en mere nøjagtig datering af især de befæstede rundkirker har været mange og omdiskuterede. Dateringen har imidlertid ofte bevidst eller ubevidst være underordnet tolkningen af kirkerne som kirkeborge vendt mod kongemagten eller som forsvarskirker mod venderne. Kildekritikken er blevet bøjet efter behov!

Rundkirkerne med Østerlars (fig. 7) som et nøglemonument er blevet dateret enten til tiden omkring 1200 eller til tiden omkring og lige efter 1150. Den sene datering er blevet fremholdt af arkitekten Mathias Bidstrup i

Fig. 7. Østerlarsker kirke set fra nord. Skala 1:200. Tegning i Holm 1878.

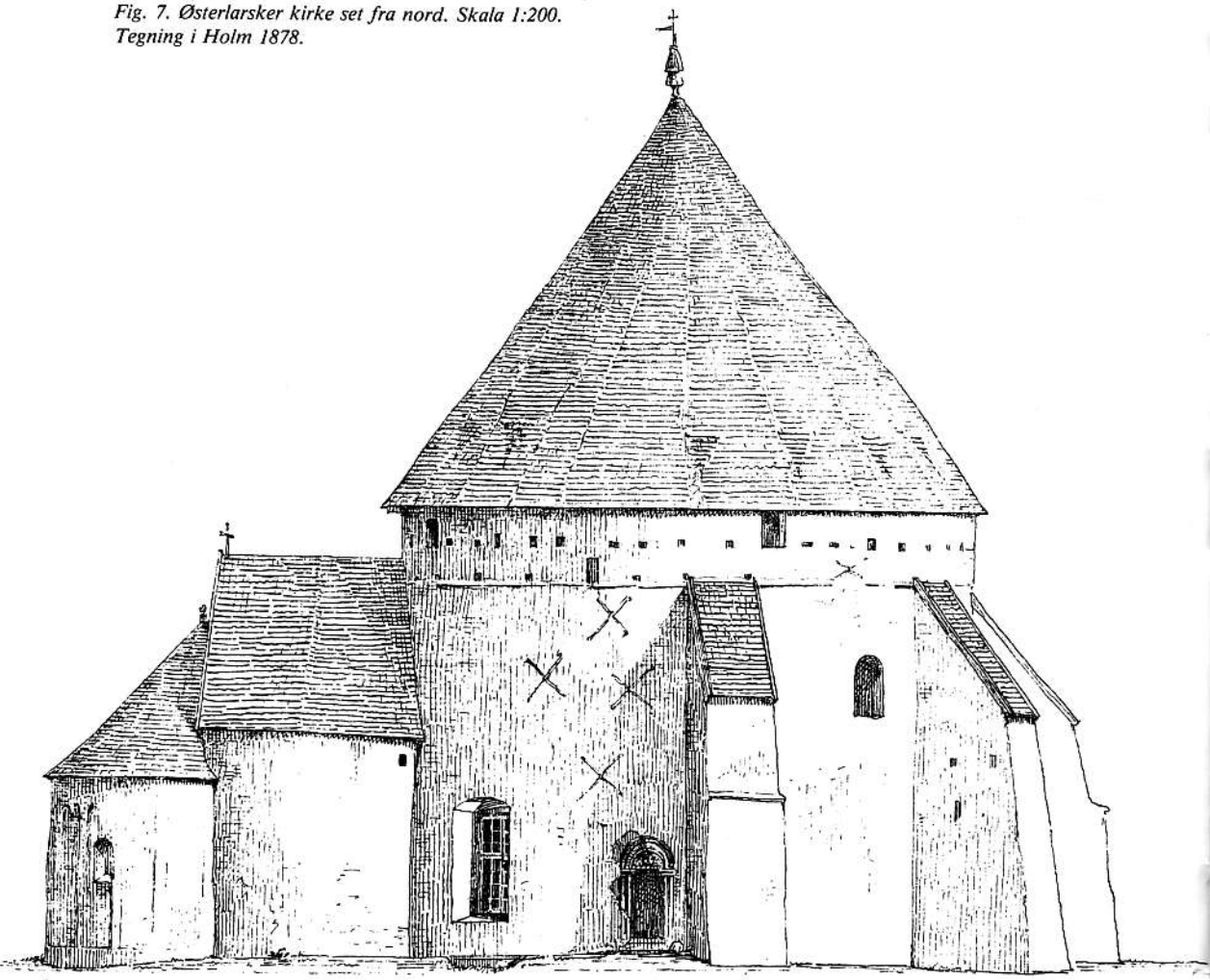

et foredrag i 1911 og af kunsthistorikeren Francis Beckett i oversigtsværket »Danmarks Kunst« fra 1924[16]. Den tidlige datering, som nu virker alment accepteret, er blevet fremført af bl.a. arkæologen og arkitekten Carl M. Smidt i artiklen »Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser« fra 1935, af den svenske kunsthistoriker Monica Rydbeck i disputatsen »Skånes stenmästare före 1200« fra 1936 og af arkæologen og arkitekten Carl G.Schultz i håndbogen »Hvem byggede hvad« fra 1952[17].

Tiden fra ærkesædets overtagelse af de 3 herreder i 1149 til ærkebiskop Eskil i 1161 gik i landflygtighed, er blevet set som en ramme for opførelsen af de ældste stenkirker[18]. Men ærkesædet havde jo indtægter, øskatten, fra Bornholm både før og umiddelbart efter denne tid, og der er ikke belæg, for at det mistede sine besiddelser efter 1161. Den markante skånske indflydelse i Bornholms kirkebyggeri kan forklares med øens placering i Lunds stift og fælles bygmestre uanset ærkesædets besiddelser og Eskils personlige indsats.

Vendernes hærgninger har også været et argument for en tidlig datering af de befæstede rundkirker. Undertvingelsen af venderne, som kulminerede i den danske erobring af Rygen i 1169 (eller 1168), skulle da angive en øvre tidsgrænse for kirkernes opførelse.

Det spinkle grundlag for en nøjere datering er imidlertid fortsat de mange møntfund og de få dekorative detaljer.

Der er fundet mere end 400 mønter i de bornholmske landkirker. De 46 mønter, som er fra tiden før 1319, fordeler sig med Østerlars 12 stk., Vestermarie 9, Nykirke 6, Nylars 5, Rø 4, Ruts og Povls hver 3, Østermarie 2 samt Knuds og Klemens hver 1.

Ældst er en tysk mønt fra slutningen af 1000-årene fundet i Vestermarie kirke. Herefter følger 2 mønter fra Valdemar den Store (1157-82) fundet i Østerlars, enlige mønter fra Knud Valdemarsen (1182-1202) i Nylars, Nykirke, Vestermarie, Klemens og Povls kirke. 3 mønter fra Valdemar Sejr (1202-41) er de ældste i Rø, 2 fra Erik Plovpenning (1241-50) de ældste i Østermarie, mens enlige mønter fra Erik Glipping (1259-86) er ældst i Knuds og Ruts kirke[19].

Selv om cirkulationstiden formodentlig har været kort, er det vanskeligt at anvende disse møntfund til en datering af kirkebyggeriet, da de nødvendige stratigrafiske oplysninger tilsyneladende savnes. Mønterne kan være tabt i ældre trækirker lige så vel som i længe eksisterende stenkirker. Og mønternes begrænsede antal og manglende kontinuitet efterlader et indtryk af tilfældighed. Endelig behøver den hyppigere optræden af mønter fra og med Knud Valdemarsen ikke at vise tiden for stenkirkernes opførelse, men kan også skyldes udbredelsen af mønter til den lokale cirkulation ved denne tid[20].

Ved nedbrydningen af Østermarie kirke i 1890 blev fundet 2 mønter fra Erik Plovpenning »under Alteret«, men da det er flyttet i nyere tid og måske ombygget, kan her intet sikkert sluttes om alterets eller kirkens datering[21].

I ét tilfælde er en mønt dog fundet, hvor den burde kunne angive det tidligst mulige tidspunkt for kirkens opførelse, men muligheden er blevet skarpt afvist efter en hyperkritisk vurdering - utvivlsomt under påvirkning af den givne tolkning af kirken som en forsvarskirke mod venderne:

Ved Bidstrups restaurering af Nylars kirke i 1881-82 blev »I Fylden under Alteret« fundet en mønt fra Valdemar Sejr. Dette fund kan næppe tolkes anderledes, end at alteret og dermed væsentlige dele af den helstøbte kirke er opført i 1200-årenes første del, i hvert tilfælde efter 1202[22].

Den fornemme nordportal i Østerlars (fig. 8) er central i en stilistisk datering, da den kan forbindes med det skånske kirkebyggeri.

Den svenske kunsthistoriker Hugo F.Frölén skrev i sin disputats »Nordens befästa rundkyrkor. En konst- og kulturhistorisk undersökning« fra 1910-11, at portalen gav »et så arkaistiskt intryck, att man vore fre-

Fig. 8. Nordportalen i Østerlars kirke. Foto: Kristian Hude 1902 i Nationalmuseet.

stad tro, att den fordom bildat sydportal åt en äldre stenkyrka«. Omvendt kunne Smidt i 1935 vurdere den som senromansk fra o. 1200, og ikke overbevisende forsøgte han at vise, at den var sekundær, da kirken jo måtte være ældre! Portalen er imidlertid oprindelig[23].

Rydbeck påpågede tympanets lighed med en gruppe skånske arbejder, som hun tilskrev »Carl Stenmester«. Ingen af disse kan dog dateres direkte, og kun portalen i Ö. Herrestad kirke tilhører med sikkerhed mesteren, da den bærer hans signatur. Derimod kunne den usædvanlige afslutning af det ydre bueslag over kragbåndene genfindes på et buestykke fra den nedrevne Tryde kirke i Skåne, hvor det antagelig har udsmykket en arkade mellem tårnet og skibet[24]. To nu bortkomne pergamentstrimler med indskrifterne »ao Xsti MCLX« (»I Kristi år 1160«) og »reliquiæ XI millia virginum« (»Relikvier af de 11.000 jomfruer«) er fundet i Trydes altergrav, hvor årstallet 1160 er blevet tolket som tidspunktet for kirkens indvielse, men også blot kan angive en senere nedlæggelse af relikvier[25].

Nyere udgravninger i tomten af Tryde kirke har imidlertid vist, at det brede vesttårn var en senere tilføjelse[26]. Da det omtalte buestykke må være tilkommet sammen med tårnet, er den nærmeste parallel til nordportalen i Østerlars næppe længere at finde omkring 1160, men på et senere tidspunkt.

En sen datering af rundkirkerne synes altså at være mest rimelig - med Nylars møntdateret til tiden efter 1202 og nordportalen i Østerlars knyttet til en senere fase i Tryde.

Da kan ærkebiskop Eskil ikke være den, som lod kirkerne opføre, og deres eksistens og udformning kan ikke længere forklares med et behov for støttepunkter mod kongemagten eller med rygboernes hærgninger. Hvordan skal øens tidlige vesttårne og rundhuse med deres hvælvede stokværk og befæstning så forklares?

Magtens arkitektur

De romanske vesttårne i middelalderens Danmark var ikke primært bygget til klokkerne, men bør forklares dels som en symbolsk markering, dels ved andre praktiske funktioner[27].

Tårnet var først og fremmest en markering af verdslig magt og herredømme. Her kunne kirkens bygherre eller patron have sit

Fig. 9. Bodils kirke med et bredt vesttårn set fra nordøst. Foto: Mouritz Mackeprang 1911 i Nationalmuseet.

ophøjede sæde og blive begravet - i begge tilfælde adskilt fra resten af sognets beboere. Kirkens arkitektur afspejlede således samfundets sociale inddeling med *laboratores,* landboer og gårdsæder i skibet mellem de lokale repræsentanter for *bellatores* og *oratores,* stormanden og præsten, i henholdsvis tårnet og koret.

Det er ingen tilfældighed, at det karolingiske vestværk netop fik en renæssance i Valdemarernes tid, da kongen og kirken kunne udbygge sin magt i et tæt samarbejde, men der savnes endnu en direkte forklaring af det romanske vesttårn med dets varierende arkitektur og ujævne geografiske udbredelse. Var tårnet en markering af magt og herredømme i en tid, hvor den sociale struktur blev forandret - hvor et nyt aristokrati voksede frem?[28]

Bornholm var med sine 9 romanske vesttårne den landsdel, der havde forholdsvis flest tårne. Nogle var samtidige med skibet, mens andre var senere tilføjelser, hvilket måske skal forklares med kronologiske forskelle i kirkebyggeriets udvikling. I udformning var de meget lig skånske vesttårne, og der fandtes hele 6 af den brede, tværrektangulære type (fig. 9).

De murede klokketårne viser tydeligt, at øens romanske vesttårne ikke var beregnet for klokker. Ingen af dem rummede imidlertid et herskabsgalleri, men der kan have væ-

ret særlige bænke i tårnrummet, som var åbent mod skibet. Stiftergrave er ikke påviste, og kun tårnet ved Ruts kirke udmærkede sig med en vestportal.

Når herskabsgallerier savnes, kan det skyldes, at ærkesædet var kirkernes bygherre eller patron. Ærkebispen var allerede repræsenteret i koret og behøvede derfor ikke et ophøjet sæde i tårnet[29]. Herskabstribunen i vestenden af Å kirkes skib var måske for borgherren på Lilleborg, kongens mand på Bornholm.

De 4 rundkirker på Bornholm passer ind i dette billede af et aristokratisk kirkebyggeri. Ved rundkirkernes var tårnet blot anbragt ovenpå skibet, og et flertal af de vestdanske centralkirker kan knyttes til kongemagten eller rigets fremste stormænd. Den eksklusive form kunne erindre om både Karl den Stores paladskapel i Aachen og gravkirken i Jerusalem og var et velvalgt symbol i en tid, da magtekspansionen tog form af korstog mod nærboende hedninger ved Østersøen. Mens flere af de vestdanske centralkirker var indrettet som dobbeltkapel med en øvre herskabsetage, havde dog ingen af de bornholmske rundkirker denne løsning[30].

De mange vesttårne og rundkirker turde dog trods fraværet af herskabsgallerier afspejle en ensartet aristokratisk magtstruktur på øen i overensstemmelse med kronens og ærkesædets omfattende besiddelser.

Tilflugt eller magasin

Bornholms vesttårne og rundhuse skulle ikke blot symbolisere magt. De øvre stokværk og befæstningen vidner også om en praktisk anvendelse.

I den ældre forskning, hvor både vesttårne og rundkirker blev anset for befæstede, blev de hvælvede rum tolket som tilflugtssted og oplagringsplads for forråd i tilfælde af angreb: »Naar Sørøvere viste sig, kunde Sognefolkene advares og i Tide skaffe sig selv og deres uerstattelige Ejendele og Levnedsmidler i Sikkerhed bag Rundkirkernes Mure. Kvinder, Børn og Oldinge maatte søge Tilflugt i andet Stokværk«[31]. Citatet er fra Becketts kunsthistorie og typisk for sin tid.

En senere forskning har ikke fundet noget bevis for, at de bornholmske vesttårne nogensinde skulle have været befæstede. På denne baggrund fremførte Schultz i 1952, at øens store vesttårne kunne have været anvendt som magasin eller pakhus for handels- og skattevarer[32]. I hæftet »Østerlars kirke« fra 1960 foreslog historikeren Erik Skov derimod, at både de store vesttårne og rundkirkerne skulle have tjent som pakhuse for bornholmske bønder, der havde del i Østersøhandelen[33]. Endelig skriver kunsthistorikeren Hugo Johannsen i oversigtsværket »Danmarks arkitektur. Kirkens huse« fra 1981, at romanske tårne kan have haft en defensiv rolle som tilflugtssted og magasin, og at rundkirkernes andet stokværk blev anvendt som tilflugtsrum[34].

Det er næppe rimeligt at opretholde én tolkning for vesttårnene og en anden for rundkirkerne. De hvælvede stokværk havde samme udformning uanset kirkens planform og befæstning. Hensigten må også have været den samme.

Kirken kan selvfølgelig have ydet tilflugt og asyl som sognets eneste stenhus og et fredhelligt sted, men denne *mulighed* kan ikke forklare deres særlige opbygning.

Det må have været direkte farligt at søge tilflugt i kirkernes vesttårne, som var synlige på lang afstand, når hverken tårnet eller kirken som helhed var egnet til ophold eller forsvar. Ingen af de hvælvede rum var indrettet for kortere eller længere ophold - der var hverken sovebænke, ildsteder, cisterner eller latriner - og der var ingen egentlige forsvarsordninger. Døren til Bodils kirkes tårn kunne stænges indefra med en bom, men en hedensk fjende uden respekt for kirkens fred, som fik adgang til kirkerummet, kunne ved belejring eller angreb med ild og røg forvandle tårnet til en fælde. De indeslutte de ville være ude af stand til at yde modstand. Da var det bedre at søge til skoven eller forskanse sig i øens tilflugtsborge. Gamleborg i Almindingen blev netop forstærket i

den ældre middelalder med stenmure. Og rester af en kampestensmur omkring den højtliggende Ruts kirke viser måske også genanvendelse af et ældre anlæg i en urolig tid.

Funktionen som magasin kan forklare udformningen af både de store vesttårne og rundkirkerne. De rummelige stokværk med deres små lysåbninger var velegnede til opbevaring af produkter som korn, flæsk, smør og fisk. Døre og luger til det fri kom til nytte ved indhejsning af varer, som vanskeligt kunne bringes op gennem de smalle trapper. Og de kraftige mure får en fredelig forklaring som støtte for de tunge hvælv, der skulle sikre mod brand.

Å kirke, Ibs og Bodils kirke samt de 4 rundkirker, der alle havde rummelige overetager med døre eller luger til det fri, må således have været »magasinkirker«, hvor kirkebygningen var udformet både for en profan og sakral anvendelse. De 6 andre romanske vesttårne kan måske også have været anvendt som magasin, selv om tårnene var mindre og savnede døre eller luger til det fri, lige som de murede klokketårne. Naturalier i mindre mængde, penge, ædelmetaller og andre kostbarheder fik let plads.

Bondehandel eller feudale indtægter

Hvorfor blev nogle af Bornholms romanske kirker opført som magasinkirker? Skulle kirkerne fungere som pakhuse for lokale handelsbønder eller som opbevaringssteder for kirkens indtægter?

De samme spørgsmål knytter sig til en gruppe romanske magasinkirker på Sjælland: Store Heddinge og Karise kirke med et stokværk over koret, Lille Heddinge kirke med hele to stokværk over skibet, Ørslev kirke, hvor skibet kan have haft en tilsvarende udformning, og måske Frøslev kirke med et stokværk over en senromansk vestforlængelse. Overetagerne ved disse kirker er blevet tolket som tilflugtsrum, lagerrum for handelsvarer, magasin for bøndernes korn eller tiendekornet og i tilfældet Store Heddinge som »skatkammer« for den omrejsende konge[35].

Handels- eller skattevarer? Forskellen virker måske ubetydelig, men den kan afspejle fundamentalt adskilte opfattelser af den ældre middelalders samfund. På den ene side et »demokratisk« samfund med frie, selvejende bønder, der kunne deltage i handelen på Østersøen, og på den anden side et »feudalt« samfund med landboer og gårdsæder socialt underordnet kongemagten, kirken og aristokratiet, hvor produktionsoverskuddet blev overført fra bønderne til herrerne[36].

Den ældre middelalders Bornholm er undertiden blevet rekonstrueret med jævnstore enkeltgårde og frie selvejerbønder som et spejlbillede af en nyere tid. Bag en tilsyneladende kontinuitet kan skjule sig forandringer i både bebyggelsen og den sociale struktur[37]. Flertallet af de mange selvejerbønder, som skulle have befolket middelalderens Bornholm, må nok afskrives som en myte med oprindelse i bondestandens sociale og politiske fremgang i 1800-årene!

En bornholmsk »bondehandel« er vanskelig at bevise - og modbevise. Den forudsætter imidlertid et diskutabelt billede af den ældre middelalders samfund med frie selvejerbønder og en livlig handel på Østersøen, hvor de samtidige »belæg« er flertydige: Vidner Adam af Bremen og Slesvig byret om bornholmske bønders handel?

Adam af Bremen beskrev o. 1070 Bornholm (»Holm«) som »Danmarks mest besøgte havn og trofast ankerplads for de skibe, som sætter kursen mod barbarlandene og Grækenland«[38]. Men var det skibe på handelsfærd eller vikingetogt? Der kan jo være en kerne af sandhed i beretningen om den bornholmske høvding Blod-Egil, som på Knud den Helliges tid (1080-86) skulle have hærget i Venden og plyndret et norsk handelsskib i Østersøen - bornholmerne var sørøvere og ikke handelsfolk[39].

Slesvig byret fra 1200-årenes første del omtaler bornholmerne som »gæster« på linje med sachsere, frisere og islændinge[40]. På denne tid må det dreje sig om handelsfolk, men var det selvejerbønder eller ærkebispens mænd?

Deltagelse i handel forudsatte en vis frihed, et socialt værn og adgang til samfundets overskud. *Hvis* Bornholm havde del i en tidlig handel på Østersøen, så var den forbeholdt et fåtal - folk i tjeneste hos kongen og ærkebispen og måske efterkommere til de vikinger og storbønder, som lod rejse øens runesten.

Et vigtigt udgangspunkt ved tolkningen af de bornholmske magasinkirker har været teorien om købmandskirken, *ecclesia mercatorum,* som især er blevet fremført af historikeren Paul Johansen i en række artikler i årene 1955-65[41].

Handelsgilder og rejsende købmænd skulle have opført såkaldte købmandskirker, der kunne fungere både som gudstjenestelokale og pakhus ved deres midlertidige ophold i Nord- og Østeuropas byer. Et flertal af de påfaldende mange kirker i den ældre middelalders byer skulle da kunne forklares som købmandskirker, der kun blev benyttet i handelssæsonen. Det var da nærliggende at tolke også de bornholmske og sjællandske magasinkirker som landlige paralleller til købmandskirkerne i Østersøområdets byer - her blot bygget af de lokale handelsbønder som sognekirke og pakhus.

Teorien om købmandskirken må imidlertid forkastes. Alene Peterskirken i Novgorod kan belægges som en egentlig købmandskirke, og de mange bykirker kan nu forklares ud fra middelalderbyens sociale og økonomiske struktur[42]. En tolkning af de bornholmske magasinkirker som et udtryk for handel må på denne baggrund anses for mindre sandsynlig. Kan det da istedet tænkes, at kirkerne var opbevaringssteder for ærkesædets skatter og afgifter?

Ærkesædet i Lund må have haft betydelige indtægter af Bornholm efter 1149, hvor det blev forlenet med 3 af øens herreder. Som åndelig og verdslig magt modtog ærkesædet både de ordinære kirkelige indkomster og hovedparten af de kongelige indkomster. En væsentlig del af øens agrare overskud tilfaldt således kirken i form af skatter og afgifter.

En kvittering fra 1345 kan give et indtryk af indtægternes omfang og sammensætning. Ærkesædet var da kommet i besiddelse af hele Bornholm, og samfundet var forandret, men oplysningerne bør også delvist kunne afspejle tiden, da magasinkirkerne blev opført.

Ærkesædets indtægter af Bornholm omfattede i 1345 tiender, frugter, bøder, sagefald, fiskeri, told, næfgæld (personskat - måske samme som »øskatten«), båndgæld (afgift af flydende varer), stadegæld (bodeafgift), midsommergæld (grundafgift af byerne), subsidium (præsternes ekstra afgift til ærkebispen), cathedraticum (præsternes årlige afgift), skibbrud, landbruget drevet fra ladegårde, arbejdspligter, ledingsafløsning og måske sild og nedsaltning af sild - betalt i guld, sølv, skånske penge eller anden møntsort, korn, smør, flæsk, honning, sild, kvæg, får og andet[43].

Kirkebygningen var velvalgt som magasin for disse indtægter - vel især korn, flæsk, smør og sild[44] - der her i sognets eneste stenhus kunne opbevares køligt, tørt og nogenlunde brandsikkert. De blev omfattet af kirkens fred. Samtidigt var kirkens arkitektur en påmindelse for alle om den kristne lære og den nye middelalderlige samfundsorden - og var dermed et symbol på ærkesædets *ret* til indkomsterne.

De bornholmske magasinkirker må være opført som lokale »skatkamre«, hvor ærkesædet kunne samle og opbevare dets feudale indtægter, inden de blev udskibet for Lund eller omsat i handel. Kirkernes funktion som magasin for ærkesædets skatter og afgifter må dog have været kortvarig. Fra midten af 1200-årene kunne indtægterne istedet samles på Hammershus, hvor det 5 stokværk høje kornmagasin efterhånden blev borgens største bygning[45].

En tilsvarende tolkning er mulig for de sjællandske magasinkirker, da flere af disse kan knyttes til den verdslige magt. Store Heddinge var således krongods, hvor kirkens udformning tydeligt afslører de fyrstelige ambitioner, og den nærliggende Karise

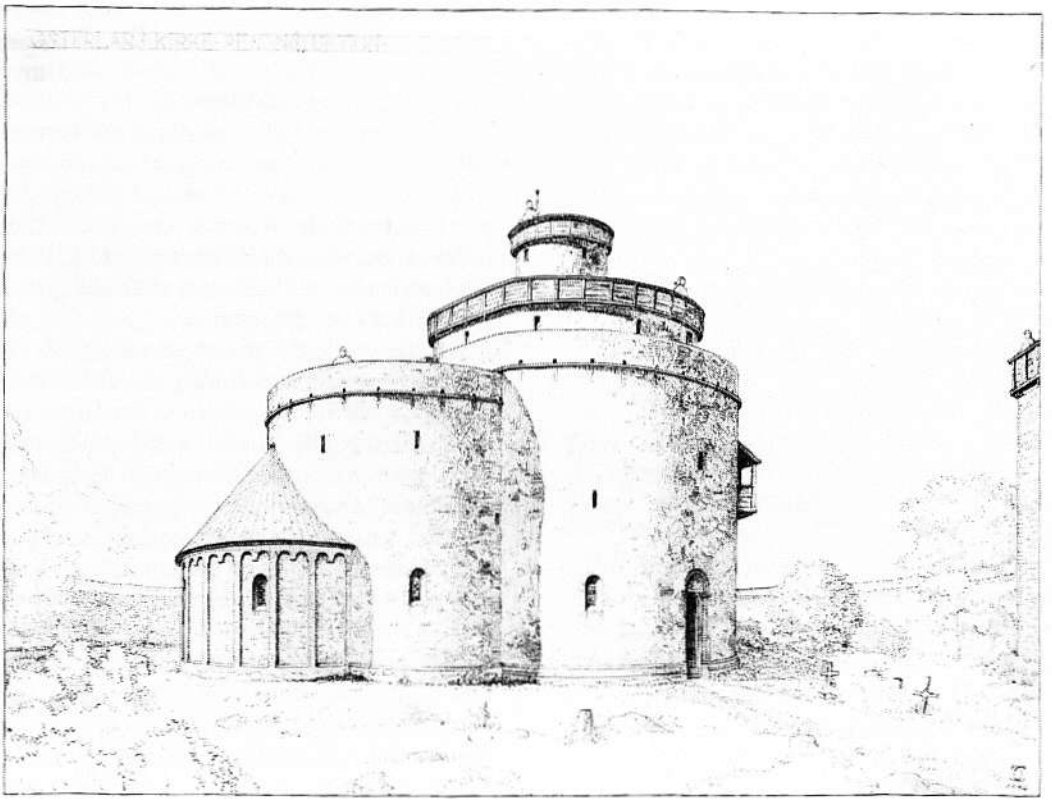

Fig. 10. Rekonstruktion af den befæstede Østerlars kirke. Tegning af Charles Christensen 1940 i Nationalmuseet.

kirke blev opført o. 1260 af en lokal stormand Peder Olufsen[46]. Store Heddinge kan da tænkes at have modtaget de kongelige indtægter af Stevns herred, mens Karise kirke som en arkitektonisk og funktionel efterligning modtog indtægterne af Peder Olufsens mange besiddelser omkring Karise og på Stevns.

Kirkernes befæstning

Et flertal af Bornholms romanske kirker er i tidens løb blevet tolket som »kirkeborge« eller »forsvarskirker« på et spinkelt grundlag. Det er ikke tilstrækkeligt at henvise til de kraftige mure, tøndehvælvene, de smalle trapper, små vinduer og dørenes stængbomme, når dette var almindelige træk i det romanske kirkebyggeri med en fredelig forklaring. Formodninger om forsvundne murtinder kan heller ikke anvendes som bevis.

Alene Østerlars (fig. 10) og Nylars har klare spor af befæstning i det tredje stokværks oprindeligt åbne skyttegang. Ols kirke har haft et hængegalleri af træ og måske også et brystværn over det tredje stokværk, mens Nykirke tilsyneladende aldrig blev befæstet. De øvrige kirker savner, lige som de murede klokketårne, sikre spor af befæstning.

Hvorfor blev rundkirkerne så befæstet? Tre hovedforklaringer fremtræder i den ældre litteratur, hvor tolkningen af kirkerne som borge, tilflugtssteder eller pakhuse kombineres med kongemagten som en indre trussel og sørøvere og hedenske vendere som en ydre trussel: 1: De befæstede kirker var

militære støttepunkter for ærkesædet mod kongemagten[47]. 2: Kirkerne var tilflugtssteder for lokalbefolkningen ved angreb af sørøvere og hedenske vendere[48]. 3: Kirkerne blev befæstet for at beskytte bøndernes handelsvarer mod venderne[49]. De to førstnævnte forklaringer optræder undertiden sammen i en variant, hvor kirkerne forklares både som støttepunkter for ærkebiskop Eskil mod kongens Lilleborg og som tilflugtssteder ved vendernes angreb[50].

Problemet kan her få en lidt anden formulering: Hvorfor blev nogle af Bornholmsk magasinkirker befæstet? Skulle ærkesædets feudale indtægter beskyttes mod en fjendtlig kongemagt, mod hærgende sørøvere og vendere - eller måske mod øens egen befolkning?

Ingen samtidige kilder beretter om årsagen til de bornholmske kirkers befæstning. En seddel indlagt i et brev fra 1553 oplyser, at kirkerne »aff arildttz tidtt haffdt skøtth till atth affuerghe Landtzens fiender met naar noghet paa kommer«[51], men tidsafstanden er for stor, til at dette kan tillægges nogen kildeværdi.

Kirkerne selv med deres placering og udformning kan kun antyde mulige og måske især umulige årsager. De befæstede rundkirker findes således både i ærkesædets og kongens herreder. Det taler imod, at kirkerne skulle være befæstet som ærkesædets støttepunkter mod Lilleborg.

Og rundkirkerne må i sammenligning med tidens borgbyggeri betegnes som svage fæstninger. Funktionen som kirke synes at have været afgørende både for placeringen i terrænet og den arkitektoniske helhed, mens befæstningen var et sekundært træk henvist til det øverste stokværk. Kirkerne lå således lettilgængelige midt i bebyggelsen, i jævnt terræn eller umiddelbart ved siden af et højdedrag, tilsyneladende uden volde og grave. Rundhusenes mure var oprindeligt 11-14 m høje og formodentlig stormfri, men de to indgangsportaler i jordhøjde betød en alvorlig svækkelse af forsvaret. Videre savnede kirkerne indretninger for et kortere eller længere ophold. De har derfor næppe kunnet modstå en belejring endsige kongens hær - højst kunnet forsvares mod kortvarige angreb og dårligt udrustede styrker.

De befæstede kirker kan kun markere en kort periode i det bornholmske kirkebyggeri. Østerlars blev først befæstet i kirkens anden byggeperiode. Alene Nylars og Ols blev opført fra grunden som fæstningskirker, og hverken Nykirke eller nogen af de andre magasinkirker blev befæstet.

Det er imidlertid yderst vanskeligt at afgrænse befæstningsperioden. De eneste holdepunkter er nordportalen i Østerlars og mønten fra Valdemar Sejr (1202-41) fundet under alteret i Nylars. Portalen i Østerlars, der tilhører kirkens første byggeperiode, kan stilistisk knyttes til det sekundære vesttårn ved Tryde kirke, hvor kirken måske blev indviet i 1160. Østerlars kan altså være blevet ombygget og befæstet flere årtier efter indvielsen af Tryde kirke - måske så sent at Nylars, der må være opført i begyndelsen af 1200-årene, kan have været forbillede[52]. Som et rimeligt *forslag* kan befæstningerne da med en bred marginal henføres til tiden c. 1175-1225.

Denne tid var kendetegnet ved et tæt samarbejde mellem kongemagten og ærkesædet. Ærkebiskop Absalon (1157-1201) og hans efterfølger i embedet Anders Sunesen (1201-23), der begge tilhørte den mægtige og favoriserede Skjalmslægt, deltog således aktivt i rigets styre og den ekspansive politik i Østersøen. En fjendtlig kongemagt kan altså udelukkes som forklaring til kirkernes befæstning[53].

Den fremførte tidsramme c. 1175-1225 bringer befæstningen af de bornholmske magasinkirker på linje med de radikale forandringer på Kalmarkysten og Øland, hvor et stort antal kirker blev ombygget og befæstet i tiden c. 1170-1250. Kirkerne fik her en lidt anden udformning end på Bornholm. Foruden rundkirkerne Hagby og Voxtorp og kirker med vesttårn kendes kirker alene med østtårn, kirker med både øst- og vesttårn - de såkaldte »kløvsadelkirker«, og rek-

tangulære kirker med flere stokværk. Kirkerne kan her også have haft andre profane funktioner, da der er spor efter både beboelse og metalhåndværk inde i kirkerne[54], men årsagen til befæstningen kan have været den samme - en velbegrundet frygt for hedenske anfald over havet.

Kalmarkysten, Øland og Bornholm havde en farlig beliggenhed i udkanten af de danske og svenske riger nær Østersøens hedenske folkeslag, hvor korstog og plyndringer var en realitet langt ind i 1200-årene. Rygen blev erobret og kristnet i 1169, men venderne i det nærliggende Pommern blev først underlagt Danmark i 1185. Togter udgik til Finland i 1191 og 1202 og til Estland i 1194 og 1197 uden synderligt resultat. 16 estniske skibe fra Øsel hærgede i 1203 ved Lister i Blekinge kun c. 80 km fra Bornholm. Et dansk hævntog fulgte i 1206, men et forsøg på at erobre Øsel i 1222 mislykkedes. Derimod blev den nordlige del af Estland underlagt Danmark i 1219. Efter nederlaget ved Bornhøved i 1227 faldt imidlertid hovedparten af det danske Østersøvælde fra hinanden. Det blev de tyske sværdriddere, som samme år kunne erobre Øsel og i 1230-31 underkuede Kurland. I hele denne periode må det have været fristende for de trængte hedninger at slå tilbage mod de nærmeste danske og svenske kyster[55].

Ærkebiskop Absalon og efterfølgeren Anders Sunesen spillede en vigtig og personlig rolle i den kortvarige danske ekspansion i Østersøområdet. Det er derfor muligt, at Bornholm havde en fremskudt position som forsyningsbase. Ledingsflåden kan på vejen til Finland, Øsel og Estland have lagt ind til Bornholm for at modtage proviant og betaling af ærkesædets besiddelser og indtægter. Hvis øens magasinkirker på denne måde havde en direkte funktion i kampagnerne mod øst, er det helt forståeligt, at de måtte befæstes mod hedenske angreb[56].

De bornholmske kirkers befæstning er hidtil blevet forklaret enten ved en modsætning mellem kongemagten og ærkesædet eller ved en ydre trussel fra de hedenske folkeslag. Man har da overset muligheden for et modsætningsforhold mellem magthaverne og øens befolkning: Magasinkirkerne kan måske også være blevet befæstet for at beskytte ærkesædets skatter og afgifter mod en fjendtlig lokalbefolkning[57].

Valdemarernes tid var kendetegnet ved en kraftig udvidelse af kongens, kirkens og aristokratiets økonomiske og politiske magt på bekostning af det store flertal af arbejdende bønder - en feudalisering af samfundet om man vil. Den ambitiøse stormagtspolitik i Østersøen, opførelsen af Dannevirke i tegl, borgbyggeriet, de mange nye klostre, det omfattende kirkebyggeri og fremvæksten af en priviligeret herremandsstand må trods befolkningstilvækst, udvidelse af de dyrkede areal og øget handel have ramt bønderne hårdt i form af større arbejdspligter, skatter og afgifter.

Indgreb i traditionelle rettigheder, forhøjelser af arbejdspligter og afgifter samt ekstraordinære skatter førte gentagne gange i middelalderen til bondeoprør. En langvarig leding og ny personskat »næfgæld« udløste i 1086 det kendte oprør mod Knud den Hellige. I 1180-82 var der oprør i Halland og Skåne mod ærkebiskop Absalon, hans sjællandske fogeder af Skjalmslægten og lokale stormænd. Bønderne vedtog her på tinge at afskaffe alle skatter, nægtede at betale den forhadte biskopstiende, der var blevet indført i 1171, og erklærede ærkesædet for overflødigt! Skåne kom 1249 i oprør, da Erik Plovpenning ville indføre en ny vogn- eller plovskat. 1255-56 berettes, at »bønderne rasede mod ridderne med køller«, og 1258 var der kamp mellem kongen og bønderne på Sjælland[58].

De skriftlige kilder omtaler ingen bondeoprør på Bornholm i den ældre middelalder, men der var alle forudsætninger for social uro. Det må således have betydet et alvorligt overgreb mod øens gamle slægter og stormænd, når kongemagten kunne komme i besiddelse af hele øen som krongods med et antal gårde og tilsyneladende lykkedes med

at indføre næfgælden, som jo optræder blandt ærkesædets indtægter i 1345.

Indførelsen af den fulde biskopstiende i 1171 og byrder forbundet med de mange korstog i Østersøen kan have fremkaldt en social protest på Bornholm i lighed med de skånsk-hallandske oprør. Ærkesædet savnede frem til midten af 1200-årene en borg for sin magtudøvelse, men kan i den befæstede kirke, *ecclesia militans,* have fået et foreløbigt støttepunkt for sin kontrol med landbefolkningen. Her kunne de opkrævede skatter og afgifter beskyttes mod oprørske bønder, der ville tage tilbage, hvad de måtte anse for deres retmæssige ejendom. Frygten for bondeoprør kan altså have været en direkte eller medvirkende årsag til befæstningen af de bornholmske magasinkirker. Den ene forklaring udelukker ikke den anden.

Afslutning

Kirkearkæologien har i disse år fået en renæssance som et middel ved studiet af samfundsudviklingen. Interessen er flyttet fra beskrivelsen, den isolerede detalje og stilhistorien, hvor kirken ofte blev et mål i sig selv, til kirken som et spejlbillede af middelalderens samfund - *en ny kirkearkæologi* tager form i kølvandet af 1970'ernes »oprør«.

Kirkerne fremstår som et vigtigt kildemateriale, da de er bevaret i så stort antal og ved deres placering og skiftende udformning afspejler samtidens intentioner og muligheder og dermed den ideologiske, sociale og økonomiske udvikling. Kirker som de bornholmske med tydelige spor af profane funktioner er her et oplagt felt for studier i forholdet mellem samfundsudviklingen og kirkebyggeriet.

Kirkearkitekturen afspejler sin middelalderlige samtid, men forskningen selv - kirkearkæologien - må nødvendigved blive et spejlbillede af nutiden. Det er da heller ingen tilfældighed, at begreber som magt og sociale konflikter er blevet trukket frem i denne tolkning.

Noter

1. Sǫgur Danakonunga s. 82 nævner 12 kongsgårde, hvor Flateyjarbok 3 s. 436 nævner tallet 12, men har 20 kongsgårde som det totale antal.
2. Saxonis Gesta Danorum I s. 376. - Som krongods omtales c. 1230 i Kong Valdemars Jordebog 1 hf. 2 s. 118-119 et enkelt herred, der må være Rønne herred, men også hele øen.
3. La Cour 1972 I s. 26-27, 167-170, Mørkholm 1969.
4. DD 1:2 nr. 56, 88 og 160.
5. Saxonis Gesta Danorum I s. 437. - DD 1:4 nr. 60.
6. Episoden omtales i Erik Glippings klage 1260-61 mod ærkebispen og gentages af pave Urban IV i 1264: Acta Processus Litium s. 56, DD 2:1 nr. 422.
7. Skov 1968.
8. DD 2:4 nr. 186, 2:5 nr. 79, 248 og 2:9 nr. 448.
9. Adam af Bremen s. 30-31.
10. Jacobsen og Moltke 1941-42 Text s. 420-467, 785-786, Moltke 1976 s. 268-281, 321. - Klavs Randsborg har i en dristig undersøgelse knyttet de bornholmske runesten direkte til øens kristning og annektering: Randsborg 1980 s. 43-44.
11. Ved Grødby i Åker sogn blev 1982-84 undersøgt en gravplads, som havde været i anvendelse fra sidste halvdel af 900-årene til slutningen af 1000-årene. Gravene tilhørte en bebyggelse (storgård?) med flere langhuse af Trelleborg-typen, og i nærheden er fundet en runesten (Åker-st. 1) med kristen indskrift: Watt 1983 samt venligt oplyst af Margrethe Watt, Bornholms Museum december 1984. - En lignende gravplads blev undersøgt i 1878 ved Munkegård i Povlsker: Vedel 1886 s. 186-187, 391-392.
12. Knuds kirke var viet til Knud den Hellige, der blev kanoniseret i 1101, Ols kirke til den norske helgenkonge Olav. Øster- og Vestermarie var viet til Jomfru Maria, Ruts til ærkeenglen Mikael, Å kirke til Johannes Døberen, Klemens til St. Clemens, Nylars til St. Nicolaus, Bodils til den engelske helgen St. Botulf, Rø til St. Andreas, Ibs til St. Jakob, Peders til St. Peter, Povls til St. Paulus og Nykirke til Allehelgen. - Ericson 1962.
13. Der kan her og i det følgende generelt henvises til beskrivelserne i Danmarks Kirker VII, Bornholm, udgivet 1954-59 ved Otto Norn, Carl G.Schultz og Erik Skov. Bindet mangler desværre en sammenfatning, men har fyldige monografier. Til disse kan føjes ny viden fra restaureringerne i Nykirke 1959-60 og Østermarie 1962 fremlagt i Bendtsen 1964 og Hertz 1964 s. 104-114.
14. Å kirke var Bornholms største og fornemste kirke, hvilket kan hænge sammen med Åkirkebys position som købstad allerede i den ældre middelalder. Åkirkeby *kan* således være den torveby, som ærkebiskop Jakob Erlandsen i 1256 anklages for at have anlagt på kirkens område: Andrén 1985 s. 188.
15. Her kan især fremhæves Carl G.Brunius' »Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857« udgivet 1860 med fremragende bygningsarkæologiske beskrivelser og folieværket »Bornholms ældgamle Kirkebygninger« udgivet i 1878 af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet ved Hans J. Holm, hvor kirkerne præsenteres i korte beskrivelser og talrige tegninger. Holm selv og hans elever foretog de nødvendige undersøgelser og opmålinger i 1874 før de værste af tidens ødelæggelser.
16. Bidstrup 1912. - Beckett 1924 s. 186: »... da de skaanske Forbilleder ikke er ældre end 12. Aarhundredes anden Halvdel, maa de bornholmske Rundkirker, ud fra deres dekorative Enkeltheder - og andre Midler til deres Datering haves ikke -, i det tidligste henføres til Aarhundredets Slutning«.
17. Smidt 1935 s. 64-65, 1940 s. 109-112, Rydbeck 1936 s. 215-221, Hvem byggede hvad s. 301-302, 320, 419-420.
18. Carl M.Smidt daterede således Østerlars til 1150'erne med henvisning til ærkebiskop Eskils virke mellem 1149 og 1161, vendernes hærgninger og borgerkrigen mellem Svend Grathe, Knud Magnussen og Valdemar den Store: Smidt 1935 s. 65.
19. Møntfundene er kort præsenteret i DK VII. Oversigten er her ajourført (januar 1985) efter det topografiske register og fundprotokoller i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling på Nationalmuseet i København.
20. Mønter blev først almindelige i lokal cirkulation i perioden 1150-1250: Poulsen 1979.
21. Fundprotokol 572 i Den kongelige Mønt- og Medaillesamling. - DK VII s. 449-450, 485-486 note 8-9.
22. Fundprotokol 479. - Fundet (type Hauberg 16) afvises som grundlag for en datering af alteret og kirken i DK VII s. 244-245.
23. Frölén 1910-11 I s. 118, Smidt 1935 s. 62-65. - DK VII s. 396-398 om at portalen er oprindelig.
24. Rydbeck 1936 s. 200-236, 243-244 og 1943 s. 67-82. - Buestykket er udstillet i Lunds Universitets Historiska Museum uden katalognummer.
25. Brunius 1850 s. 118 med note 31. - Carl M.Smidt tilsluttede sig nu Monica Rydbecks tidlige datering af nordportalen i Østerlars: Smidt 1940 s. 106-112. - Et tilsvarende synspunkt i DK VII s. 398-399.
26. Rapport om udgravningerne i Tryde kirke 1971-73 ved Ralph Edenheim dateret 13. januar 1976 i Lunds Universitets Historiska Museum.
27. En oversigt i Johannsen 1981 s. 49-53 og Stiesdal 1983.
28. De romanske vesttårne kan måske, som Anders Andrén har foreslået, direkte knyttes til den ældre middelalders stormandsgårde og spredningen af overhøjhedsretten: Andrén 1985 s. 90 med note 383.
29. En sådan forklaring er blevet fremført i forbindelse med Bejstrup kirke i Nørrejylland af Morten Aaman Sørensen på »Kyrkoarkeologiskt symposium i Kalmar september 1984«.

30. Centralkirkerne og deres oprindelse drøftes i Johannsen 1981 s. 53-61, 105-109.
31. Beckett 1924 s. 185.
32. Hvem byggede hvad s. 136-137, 246.
33. Skov 1960 s. 20.
34. Johannsen 1981 s. 52-53, 56.
35. DK V s. 896-898 (Ørslev), VI s. 54-59 (Store Heddinge), 448 (Frøslev), 456-458 (Lille Heddinge), 474-475 (Karise). - Jensen 1918, Beckett 1924 s. 165-168, Poulsen 1977, Johannsen 1981 s. 53, 58-59.
36. Lindkvist 1979 s. 16-35 alment om feudalismen samt Andrén 1985 s. 66-68 om begrebets anvendelse i studiet af middelalderens Danmark.
37. Alment om enkeltgårdsbebyggelsen i Nielsen 1983. - Den nyere tids gårde har hidtil ikke kunnet følges længere tilbage end til 1500-årene på samme plads: Wienberg 1984.
38. Adam af Bremen s. 36-37.
39. Sǫgur Danakonunga s. 84, 91-97. - Peter H. Sawyer har således tolket Gotlands mange sølvskatte som et vidnesbyrd om sørøveri og ikke som et udtryk for handel: Sawyer 1982 s. 124-130.
40. Danmarks gamle Købstadslovgivning I, Slesvig 1 afsnit 29.
41. Udførligt i Johansen 1965.
42. Hugo Yrwing har kildekritisk undersøgt de såkaldte købmandskirker, mens Anders Andrén med udgangspunkt i sognestrukturen i Lund har fremført en ny tolkning af de mange bykirker: Yrwing 1980, Andrén 1985 s. 34-43.
43. DD 3:2 nr. 132.
44. Formodentlig dominerede kornet som indtægt, da landbruget først o. 1300 blev omlagt på øen fra kornavl til mere dyrehold, og da sildefiskeriet endnu ikke kan have fået sin store betydning: Mikkelsen 1966 s. 28-39 om landbruget.
45. Skov 1968 s. 33-34.
46. Kong Valdemars Jordebog 1 hf. 2 s. 28. - Peder Olufsen valgte ifølge testamentet fra 1261 gravsted i sin kirke i Karise og skænkede 12 mark penge til dens indvielse: DD 2:1 nr. 332.
47. Wiborg 1835-56 s. 502, 525-526.
48. Brunius 1860 s. 111-112, 155, Bidstrup 1912 s. 15, Beckett 1924 s. 185-187.
49. Skov 1960 s. 2, 20.
50. Frölén 1910-11 I s. 131-132, Smidt 1935 s. 65.
51. Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621 s. 198 med note.
52. Diskussion i DK VII s. 407.
53. Almèn oversigt i Skyum-Nielsen 1971.
54. Oversigt i Boström 1983 og Andersson 1983. - En ny undersøgelse af fæstningskirkerne på Kalmarkysten og Øland er indledt af Marit Anglert ved Lunds Universitets Historiska Museum.
55. Tuulse 1955 s. 159-164, Skyum-Nielsen 1971.
56. Iwar Andersson har således foreslået, at Halltorps kirke på Kalmarkysten skulle have været anvendt som støttepunkt for korstogsmænd: Andersson 1960 s. 31.
57. Francis Beckett nærmede sig en sådan forklaring i sin tolkning af Karise kirke og de skånske kirketårne: »Dog er det jo ogsaa troligt, at Venderfrygten blot har været et Paaskud for en og anden Herremand til at skabe sig og sine et sikkert Tilflugtssted mod oprørske og ildesindede Bønder.«: Beckett 1924 s. 168, 194.
58. Oversigt i Skyum-Nielsen 1971 og Sørensen 1983 s. 9-23. - Det skånsk-hallandske oprør 1180-1182 behandles udførligt i Holm 1985.

Litteratur

Acta Processus Litium inter Regem Danorum et Archiepiscopum Lundensem. Udg. af Alfred Krarup og William Norvin. Hauniae 1932.

Adam af Bremen: Beskrivelse af øerne i Norden. Udg. af Allan A.Lund. Højbjerg 1978.

Aktstykker til Bornholms Historie 1327-1621. Udg. af J.R.Hübertz. Kjøbenhavn 1852.

Anderson, I.: Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt Arkiv 14. Stockholm 1960.

Andersson, K.: Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. I: Hikuin 9, Højbjerg 1983 s. 189-202.

Andrén, A.: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr. 13. Lund 1985.

Beckett, F.: Danmarks Kunst. I. Oldtiden og den ældre Middelalder. København 1924.

Bendtsen, K.P.: Nykirkes restaurering. I: Bornholmske Samlinger 2:1, Rønne 1964 s. 115-126.

Bidstrup, M.: Bornholms middelalderlige Kirker. Hovedtræk af et Foredrag, afholdt den 5te Marts 1911 i Foreningen »Bornholm« i København. I: Bornholmske Samlinger 1:7, Rønne 1912 s. 1-21.

Boström, R.: Ölands medeltida kyrktorn. I: Hikuin 9, Højbjerg 1983 s. 163-188.

Brunius, C.G.: Skånes konsthistoria för medeltiden. Lund 1850.

samme: Konstanteckningar under en resa till Bornholm 1857. Lund 1860.

Danmarks gamle Købstadslovgivning. I. Sønderjylland. Udg. af Erik Kroman og Peter Jørgensen. København 1951.

Danmarks Kirker (Forkortes DK). Udg. af Nationalmuseet. København 1933ff.

Diplomatarium Danicum (Forkortes DD). Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.

Ericson, J.: De bornholmske sockennamnen. I: Sydsvenska ortnamnssällskapets årsskrift 1961-62, Lund 1962 s. 22-32.

Flateyjarbok. En samling af norske Kongesagaer. 1-3. Christiania 1860-1868.

Frölén, H.F.: Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning. I-II. Stockholm 1910-11.

Hertz, J.: Nogle ruinrestaureringer på Bornholm i 1962. Gamleborg, Øster-Marie og Maglegårds kapel. I: Bornholmske Samlinger 2:1, Rønne 1964 s. 97-114.

Holm, H.J.: Bornholms ældgamle Kirkebygninger. Kjøbenhavn 1878.

Holm, P.: De skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82. I: Til Kamp for Friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder. Red. J.W. Sørensen & L. Tvede-Jensen. Aalborg 1985 s. 66-86.

Hvem byggede hvad. Red. Harald Langberg. København 1952.

Jacobsen, L. og Erik Moltke: Danmarks runeindskrifter. Atlas-Text. København 1941-42.

Jensen, C.A.: Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye Bidrag til Spørgsmålet om danske Forsvarskirker. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1918, Kjøbenhavn 1918 s. 1-24.

Johannsen, H.: Kirkens huse. I: Danmarks arkitektur. Kirkens huse. Red. Hakon Lund. København 1981 s. 9-109.

Johansen, P.: Die Kaufmannskirche. I: Acta Visbyensia. I: Die Zeit der Stadtgründung im Ostseeraum. Visby 1965 s. 85-134.

Kong Valdemars Jordebog. 1-3. Udg. af Svend Aakjær. København 1926-43.

La Cour, V.: Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede. I-II. København 1972.

Lindkvist, T.: Landborna i Norden under äldre medeltid. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia 110, Uppsala 1979.

Mikkelsen, V.M.: Bornholms natur, beboere og naturfredning gennem tiderne. I: Bornholmske Samlinger 2:2, Rønne 1966 s. 9-47.

Moltke, E.: Runerne i Danmark og deres oprindelse. København 1976.

Mørkholm, O.: De romerske mønter fra Lilleborg, Bornholm. I: Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1969 nr. 5, København 1969 s. 137-140.

Nielsen, F.O.S.: Nogle bemærkninger vedrørende Bornholms enkeltgårdsbebyggelse. I: Land og by i middelalderen 2. Symposium i Lundeborg 1983 s. 43-48 (Stencil).

Poulsen, B.: Møntbrug i Danmark 1100-1300. I: Fortid og Nutid XXVIII, Roskilde 1979 s. 281-285.

Poulsen, N.J.: Lille Heddinge kirke - en kridtstenskirke i tre stokværk. I: Nationalmuseets Arbejdsmark 1977, København 1977 s. 122-132.

Randsborg, K.: The Viking Age in Denmark. The Formation of a State. London 1980.

Rydbeck, M.: Skånes stenmästare före 1200. Lund 1936.

samme: Valvslagning och kalkmålningar i skånska kyrkor. Skrifter udgivna av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund XXXV. Lund 1943.

Sawyer, P.H.: Kings and Vikings. Scandinavia and Europe AD 700-1100. London 1982.

Saxonis Gesta Danorum. I-II. Udg. af J. Olrik og H. Ræder. Hauniæ 1931-57.

Skov E.: Østerlars Kirke. Faglig Læsning Nr. 40. København 1960.

samme: Hammershus. Nationalmuseets blå bøger. København 1968.

Skyum-Nielsen, N.: Kvinde og Slave. København 1971.

Smidt, C.M.: Østerlarsker paa Bornholm. Nye Undersøgelser. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1935 s. 59-69.

samme: Østermarie Kirke. Nye Undersøgelser og Gravninger. Kirkens Slægtsforbindelser inden for born-

holmsk og skaansk Bygningskunst. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1940, København 1940 s. 83-116.

Sǫgur Danakonunga. Udg. af Carl af Petersens og Emil Olson. København 1919-25.

Stiesdal, H.: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. I: Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. Red. Hugo Johannsen. København 1983 s. 13-40.

Sørensen, J.W.: Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund. Odense 1983.

Tuulse, A.: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar, Antikvariska Serien 2. Stockholm 1955.

Vedel, E.: Bornholms Oldtidsminder og Oldsager. Kjøbenhavn 1886.

Watt, M.: A Viking Age Settlement at Runegård (Grødby), Bornholm. An Enterim Report of the Investigations 1979-82. I: Journal of Danish Archaeology vol. 2, Odense 1983 s. 137-148.

Wiborg, K.F.: Om de bornholmske Kirker, især de runde. I: Kirkehistoriske Samlinger 1:2, Kjöbenhavn 1853-56 s. 501-534.

Wienberg, J.: På sporet af Bornholms middelalderlige gårde? I: Fra Bornholms Museum 1983, Rønne 1984 s. 49-58.

Wimmer, L.F.A.: De danske Runemindesmærker. III. Runestenene i Skåne og på Bornholm. København 1904-05.

Yrwing, H.: De s. k. köpmanskyrkorna. I: Fornvännen 1980, Stockholm 1980 s. 44-57.

Genoptryk fra Hikuin 12, 1986.